

„...hátha mégis van remény”

Márai Sándor és az 1956-os forradalom

1954 és 56 között vezetett teljes naplójában Márai tömören számolt be a magyarországi forradalomról, a rövidebben (1945–1957) jóval bővebben. Bizonyára kiadójának, az Occidental Pressnek is szerepe volt ebben, a világszerte rokonszenvező figyelemmel kísért események alaposabb kommentálása alighanem kelendőbbé tette a különben igencsak lerövidített kötetet. Ez üzleti szempont, s alapos filológiai tevékenységet kívánna a nyitott kérdések megválaszolása. A kiadó kívánsága elől nem térhetett ki az író, aki nagyon jól ismerte az amerikai életet behálózó reklámok fontos voltát. Hogy a rövidített naplót megfésülve engedett az óhajoknak, az is bizonyíthatja, hogy a dátumokon is változtatott: a sűrített (és mégis bővebb) változatban október 23-i keltezéssel szerepelt ez a mondat: „Isten malmi gyorsan őrölnek”, a teljesebb (de 56 eseményeiről kevesebbet elmondó) naplóban október 31-e a keltezés. Az események, majd a megtorlások minden esetre igazolták az író egy korábbi szentenciáját. „A kommunisták minden pillanatban hajlandók feláldozni a kommunistákat, ha ezen az áron megmenthetnek és prolongálhatnak egy világcsalást: a Kommunizmust.”

Ami tény: a Szabad Európa rádió megbízásából – ami aligha volt ellenére – átrepültek Európába és Nickelsdorf mellett táboroztak le. „...már nem térhetünk haza – mondta Furkó Zoltánnak, aki felkereste San Diegóban, és tapasztalatairól *Márai Sándor üzenete* címmel adott ki érdekes könyvet –, az otthoni eseményekről a menekülő magyaroktól kaptunk tájékoztatást. Még sokáig maradtunk a határon, hátha mégis van remény. De az végleg elveszett.” Valószínűleg megcsalta az emlékezete, hiszen november 8-án már megkezdte beszámolóinak sorát a Szabad Európa rádióban. 10-én pedig Münchenben volt, tehát aligha tartózkodhatott „sokáig” a határon, hiszen a menekülők áradatától is értesülhetett arról, hogy az orosz csapatok leverték a szabadságharcot.

Valószínűsíthető, hogy a két napló jelzett eltéréseinek az a magyarázata, hogy a kiadásra szánt rövidebbe beledolgozta rádióelőadásainak megőrzésre érdemes, szélesebb olvasórétegek érdeklődésére számot tartó részeit. Mondhatni: szerencsére, hiszen ezek a részek mintha egy végzetdráma fejezetei lennének, szemben a „teljes” naplónak a repülőutakat leíró, terjedősebb epizódjaival.

Emlékezetes és mára történelmi tény, hogy a nyugati nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok számára sokkal fontosabb volt a szuezi – Márai szerint – „hadszínter”, és Eisenhower elnök választása, mint a magyar események. 1956. november 8-án a *Forradalom után* című előadásában Márai így fogalmazott: „*Volt valamilyen mélyen szerencsétlen összefüggés a mi számunkra e napok eseményei között. És nem lehetetlen, hogy az orosz katonai parancsnokság nem egészen ok nélkül választotta Budapest és az or-*

szág ellen végrehajtott katonai merényletnek időpontjául azt a vasárnapot, amikor Szuezen még bombák robbantak és ágyúk dörögtek, és Amerika népe az elnökválasztást megelőző órák várakozó feszültségében élt. Szombatról vasárnapra virradó éjjel indult meg a katonai merénylet Budapest ellen, hétfőn az Egyesült Nemzetek első közgyűlési határozata után, mely vizsgálatot és helyszíni szemlét követelt a magyar ügyben, még veszedtek a szuezi kanális partjain, kedden éjjel számolták össze a szavazatokat, melyek Eisenhowernak adtak újabb négy évre megbízást a Fehér Házban, s amíg a világ közvéleménye a háború és béke esélyét latolgatta, a szovjet csapatok végrehajtották hadmozdulataikat a magyar nép és a szabadságbarcosok ellen.”

Lehet – mondta az író –, hogy az események ilyenén alakításában világpolitikai megfontolások is közre játszottak. Nem csak lehetőség volt, hanem valóság! Márai naplóinak politikai meglátásai és kommentárjai általában némi navitásról árulkodnak, ez a diagnózisa azonban pontos volt: a forradalmat csináló magyarság napokig magányosnak és elfeledettnek érezhette magát, kiszolgáltatva egy világhatalomnak, amely tankjaival bármikor eltaposhatta. Márai megsejtette a jövőt: „Lesz majd néhány szép gyászbeszéd”, aztán elföldelik a holtakat, s a nép „az orosz szuronyok árnyékában” él, ahogy tud és ahogy engedik. Talán liberálisabb lesz a hatalom, de az emberek úgy érzik, hiábavaló volt a véráldozat, „a világ másról beszél”.

Nem így lesz, nem lehet így! Ezt gondolta Márai s talán saját vigasztalására jósolta azt, hogy a nagy izgalmak után „nagy események következnek, amelyek a magyar ügyet „világügygé” változtatják. Való igaz, tiltakozások hangzottak mindenfelől, felszólalások követték egymást, elítélték a szovjet intervenciót, különféle nemzetközi szervezetek példátlanul neveztek az erőszakos beavatkozást. A kommunista pártok egy része ugyancsak szembefordult a Szovjetunióval. A magyar tragédia – mondta Márai november 9-i beszámolójában – minden vonatkozásban döntést követel a világtól. Ez a követelés az elmúlt napon a nemzetközi élet gyújtópontjába került.” Egy nappal később abban reménykedett, hogy a világ közvéleményének harsány tiltakozása arra kényszeríti a szovjet vezetőket, hogy tettük következményeit józanabban ítélik meg. Erre következtetett a vezető orosz politikusok magyarországi utazásaiból és a kormányalakítás nehézségeiből.

Márai számára különösképp fontosnak minősült az írók és művészek tiltakozása. November 11-én ezzel kezdte beszámolóját: „És most megszólaltak az írók. A magyar íróknak feleltek, de ez a válasz olyan erővel szólal meg a világban, mint egy szellemi atomrobbanás.” Sartre tiltakozását világszerte közölték a lapok. Márai kicsit színésziiesen így kommentálta: „Sartre, aki filozófiai magasságból nézte az elmúlt tíz évben mindazt, amit a bolsevisták a fogoly országokban műveltek emberrel és szellemmel, felordított. Megtagadott mindent és mindenkit, aki még hűvös, gyáva, langyos, aki valahol, valamiben tartózkodó még, amikor el kell ítélni azt a gáztettét, amit a bolsevisták Magyarország ellen, a szellem ellen, minden ember ellen elkövettek.” Lelkesen idézte Kazantzakis levelét: „görög vagyok, aki Ciprus szabadságának véres elfojtása miatt szenvedek, és ezért mindenkinél közvetle-

nebbül megértem a magyar nép hősiességét a szabadságért. Ám azt is látnia kellett, hogy a világ cselekvésre képes hatalmai visszaléptek, s hiábavaló a szellemi energiák mozgósítása, az eseményeket a fegyverek irányítják. Ódai szárnyalású, olykor himnikus hangjai lassacskán elégikussá váltak. Tisztán látását részben a menekültek értékítéletének köszönhettem, akik megértették velem, hogy a nagyhatalmak fegyveres beavatkozása esetleg világháború kirobbanásához vezetett volna, azok a szervezetek, például az ENSZ Biztonsági Tanácsa, amelyek esetleg megakadályozhatták volna az intervenciót –, hallgattak. A menekültek objektíven, tárgyilagosan mondták el véleményüket. „Ha október huszonhárom és november kettő között az Egyesült Nemzetek főtitkára egy bizottsággal Budapestre jön, az oroszok nem merték volna november negyedikén végrehajtani a Budapest elleni megszárlást. Amikor a világszervezet megfigyelői ott vannak...” És az író így folytatja: „Ezt többen is mondják.” Csakhogy már késő volt, be sem engedték volna őket. S egy szinte hasonló vélemény egy másik menekülttől: „Ha abban a tíz napban bejön az Egyesült Nemzetek küldöttsége Magyarországra, ahogy Nagy Imre és a prímás kérték, az oroszok kénytelenek lettek volna tárgyalni. És akkor minden másképp alakulhatott volna a szovjetvilágban is. Most késő.” Semmiképpen sem kérdőjelezném meg ezeket a keserű véleményeket, de nem kevés naivitásról árulkodnak. Tény viszont, hogy az ENSZ jórészt hitelét veszítette azokban a hetekben.

Márai a világgözcselekmény felháborodása mellett pontosan érzékelte a nyugati világban növekvő lelki furdalást. Nem a politikusok tartottak önvizsgálatot, számukra a magyar események egy nagyobb játszma részei voltak. Az egyszerű emberek szolidaritása és tehetetlen haragja nyilvánult meg ezen a módon. Egy megrendítő nápolyi élményéről így számolt be: *„A gép magasan az Alpeselek felett repült az ideáton telihold fényében. A mélyben az Alpeselek kékesen, bavasán fénylettek. Nápolyban sirokkó. Az utcákon bangszórós gépkocsik, tömegek. Mindenki ezt kiáltja: „Ungberia, Ungberia!” Ez a kiáltás visszabangzik a Vezuv alatt, a kikötőben. A Via Brigida templomában nagy tömeg. A pap széttárt karral ezt kiáltja: „Ungberia!” És „...mortificazione...” Mindenki lehajtja fejét, sokan tenyérrel elfödik arcukat.”*

Az író rádöbent, amire a politikusoknak nem kellett rádöbenniük, mert eleve tudták, a kivérezett Magyarország anyagi támogatásra szorul. Megindultak a segélyszállítmányok Európa minden részéből. Élelmiszer, gyógyszerek, ruhák. Megnyíltak a szívek és a pénztárcák. A figyelmes szemlélő boldogan nyugtázta az útnak induló teherautó-konvojok látványát s jól érezte: Magyarországnak valóban nagy szüksége volt ilyen támogatásra is. Abban a raktárban, amelyben segítettem a szétpakolásban, hegyekben állt a konzerv, halakban a ruhák, s mindig új és új rászorulók jelentkeztek Keresztes Sándornál, aki akkor már nem az újra alakuló Keresztény Demokrata Párt körül szorgoskodott, hanem az egyik elosztó részleget irányította, számlálta a liften érkező ládákat. Az akció végén egy sárga konzervvel tértem haza, dán vaj volt benne, szokatlan íz, szokatlan látvány. Ahogy Márai írta, miközben a vékonyan megkent szendvicseket majszoltuk, érezni lehetett, hogy a forradalom brutális leverése után egy humanista front alakult ki, amelyben Camus, Sartre,

Silone, Moravia, Jude, Romain, Maurois, Duhamel, Stephen Spender és a többiek mellett ott állt a firenzei pap és a világ templomaiban értünk imádkozók serege.

Akkor utópiának minősült Márainak az a gondolata, hogy a Budapestre zúdított ágyúgolyók Moszkvának is jóvátételten károkat okoztak. Történelmi léptékben kevés idő telt el, s a jóslat valóra vált.

A repedések jeleit azoknak előadásából érzékelte, akik elfogulatlan tanúi voltak az eseményeknek. Az itt ragadt külföldiek, üzletemberek, hivatalos úton levők a nyugalom helyreállása után végre kijuthattak a megszállt országból, és hitelesen tettek tanúságot a „magyar ügy” minden részletéről. Elismeréssel, sőt csodálattal adóztak az egyszerű emberek hősiességének, méltóságának, ahogy rezzenéstelenül szembenéztek a megszállókkal, akik talán rádöbbsentek arra, hogy nem ellenforradalmárok ellen küldték harcba őket. (A rózsadombi ház előtt, ahol 1942 óta laktunk, rejtelmes okból két orosz katona posztolt. Itt egyetlen lövés sem dördült el, de ők álltak, sétáltak rendületlenül. Hatalmas, sok éven át pallérozott orosz tudásomat összeszedve végül megértettem magam, s azt kérdeztem, mit keresnek itt. Legnagyobb elképedésemre azt válaszolták, Szueznél vannak. A másik megdöbbsentő felismerésem az volt, ezek a katonák félték! Attól az érzéstől, amely ott vibrált a levegőben, s amelyet Márai oly kiváló szimattal megérezett Münchenből is.) „... a szovjet katonák láttak valamit, amire nem készítették elő őket nevelőik, a politrukok. Látták és megélték, hogy egy nép elutasítja a rendszert, amelynek ők, a szovjet katonák éppen úgy áldozatai, mint azok, akik a tankokkal szemben fegyvertelenül szabadságot követeltek.”

Ha összevetjük a két naplót, szinte biztos, hogy november 16 és 22 között Rómában (rövid ideig Firenzében) tartózkodott, s amint ideje engedte, fölkereste Possilippót, ahol emlékezetes esztendőket töltött. Valószínű nem volt ellenére, hogy elmehetett a müncheni Szabad Európa rádióból, amelyet sokatmondóan „mucsainak” érzett, s nyomasztó légkörében „csaknem elbírhatatlan” tehetetlen érzés kerítette hatalmába. *„Mindennap öt percen át beszélek a rádióban – írta a teljes naplóban – az ébező, fagyoskodó szétlőtt országhoz, amelynek nem lehet semmit mondani. A rádiós emberekben, bennem is súlyos válságok. Senki és semmi nem mozdul a világban. Túl kell élni, de hogyan?”*

Rómában mégsem mocsárban vergődött. „Néhány óra Rómában, amikor a szem megpihen, mert Szépséget lát.” Emellett kihallgatáson vett részt a Vatikánban. Néhány évtizeddel korábban Kosztolányi panaszkolta el egy másik pápának Magyarország Trianon utáni nyomorúságát, most ő mondhatott hasonlókat XII. Piusnak az eltaposott Magyarországról. *„Elmondom, hogy magyar vagyok, és a magyar írók, költők odabaza most nagy veszélyben élnek, mert ők kezdték e forradalmat. Most mind rejtőznek. Rejteni kell őket, mint a hitleri időben a zsidókat. Azt mondja, 'Alessandro, én tudom mindezt. Mindent megteszek, már két enciklikát adtam ki a magyar értelmiség érdekében'. Később, amikor végzett a többiekkel, mind körülálljuk, mindenkit megáld.”* (Megfejtethetlen, hogy ezt az epizódot miért nem említette a rövid naplóban.)

Tovább olvasta föl ötperces jegyzeteit, de egyre nyilvánvalóbb lett számára, hogy szavai nem sugároznak reményt, hisz maga sem bízott a változás lehetőségében. Madariaga, a spanyol író és filozófus levelére hivatkozott, amelyben azt kérdezte, miért késlekedett a nyugati világ, az ENSZ a magyarok megsegítésével. E kérdésekre utalva érezni, hogy maga is, mintha tudathasadással küzdött volna, amelyet lepleznie kellett, hiszen pontosan ismerte a választ, még pontosabban, mint a felháborodott nyugati értelmiségiek: a „magyar ügy” politikai tőkét jelentett a nagyhatalmak számára, fegyverekkel megoldható eseményt. Márai ugyanarról beszélt: Tito ugyan felismerte, hogy Budapesten a munkások szálltak síkra a szabadságért, de a jugoszláv vezető nem szólhatott arról, hogy Budapesten az áldozatok mellé a kommunizmust is eltemették, de maga is tudta, hogy ez nem több közhelynél. Lehet, hogy Münchenből vagy Rómából úgy látszott, hogy a kommunizmust eltemették, hisz a nyugati kommunista pártok ugyancsak elítélték a szovjet agressziót, azaz valóban megszűnt a „világforradalom” esélye, de Budapesten itt álltak a tankok, amelyek nem a kommunizmus halálát, hanem az ébrentartásáért mozgósított erőszakot jelképezték. Abban viszont igaza volt, s ezt a magyarországi és a lengyel események is igazolták, hogy a kommunizmus „tartósan csak fegyverrel és terrorral alkalmazható, mert hiányzik belőle minden emberi ösztönzés”.

A forradalom leverésének fájdalma Márait a magyarsággal való azonosulás érzésével telítette. Az eredményeket általában távolságtartó fölénytel kommentáló, a „magatartás” páncélja mögé húzódó Márai. „A nép hallgat” – írta az első kicsempészett híradófilmeket szemlélve. A külföldiek nem tudhatják, miről „csak mi értjük, magyarok, akik sápadtan ülünk e széksorokban”. A nép hallgatott és figyelt. Figyelte a kísértetet, amely hol itt, hol ott tűnt fel a vasfüggöny mögött, s immár nem a kommunizmus kísértete volt, amelyről Marx „regélt”, hanem a szabadságé.

Ahogy teltek a napok, úgy lett egyre nyilvánvalóbb, hogy a magyar népet sorsára hagyták. Márai nem propagandista volt, hanem író. A Szabad Európa rádióban nem sztrájkokra, felvonulásokra, passzív ellenállásra buzdított – voltak, akik így tettek – hanem az író szemével, eszközeivel szólt a múlttól és a jelenről. Szépíró teljesítménye, ahogy a sokszorosan megcsalatott, becsapott nép sorsát jellemezte november 21-i jegyzetében: *„Mennyit hazudtak már ennek a népnek! Hazudott a politikus, amikor a pillanat jelmezében valamely bordó tetejéről szabadságot és kenyeret ígért. Hazudtak az írók, amikor évtizedeken át minden rigmusban énekelték a fülébe, hogy valamilyen csodálatos új világ van keletkezőben. Hazudtak az ő sorából való megtévedt, vagy politikai uborkafára felkapaszkodott sorstársai, amikor a szemináriumban a kultúrkörben az idegeket, eszméletet sorvasztó propaganda minden eszközeivel segítettek pépessé örölni lelkében a bitet, hogy ez a nyomorúság és szerencsétlenség lehet másként is. Mindenki hazudott ennek a népnek. Néha nemzetiszínű papírba csomagolták a hazugságot, néha vörös rongyokkal cicomázták fel, de mindig hazudtak. A nép tudta, de hallgatott. Miben bízott? Semmiben és senkiben. A fiát elvitték a kommunisták katonának, s a nép hallgatott, mint aki tud valamit. A párnát elvitték a feje alól adóba, és a nép hallgatott, a puszta földre feküdt le, mint most ezek a halottak. Míg*

aztán eljött egy pillanat, mikor ezt a népet senki nem segítette többé. Már nem is bitegették, fenyegetni sem merték. És akkor ez a nép, amelynek és amelyről annyit hazudtak a világban, történelmének legfájdalmasabb pillanatában kezébe vette sorsát.”

Ez az ismétlésekkel, fokozásokkal dúsitott szöveg, amely nemcsak a forradalomról szól, hanem elmondója ellenszenvét is rejti (a népi írókra tett célzásokkal például), valódi írói teljesítmény, messze különbözik rádióbeli szövegtörzsejétől. Nem elemzés, nem jegyzet, nem kommentár, hanem egy író látomása a talán sosemvolt népről, amely öntudatra ébredve, szabadon, óriási tettekhez lett volna képes, ha lett volna olyan vezetője, aki nem hazudott.

Olasz íróval beszélt Rómában, aki azt mondta: elég a manifesztumokból, a papírra vetett, vagy az éterben elhangzó tiltakozásokból. Az íróknak, művészeknek, tudósoknak sztrájkolniuk kellene. Kimondta, vagy csak Márai képzeletében fogalmazódtak meg szavai? Mindegy, a szellemi ember terror elleni tiltakozásának módját és lehetőségét fogalmazta meg. *„Ha a nyugati tudós, író, művész minden következménnyel sztrájkolni kezd az erőszak ellen, amely a meggyalázott szocializmus nevében pusztít és gyötör egy európai népet, amely bitt a nyugati erkölcsben és műveltségben, akkor talán kényszeríteni lehet a hatalmakat, hogy cselekedjenek. Nem csak a kommunisták adják vissza most a párttagsági könyvet. A nyugati szellem kezdjen sztrájkot!”*

Másnap, november 23-án az olasz diplomata véleményét idézte. (Ennek egy részletét a rövidebb naplóban is közölte.) Akkor és ott, a sokat tapasztalt, nemzetközi összefüggésekkel is tisztában lévő külügyminiszteri alkalmazott meglátását akár Márai soha meg nem valósuló álmaként is lehetett értelmezni, amikor arról beszélt, hogy Magyarország, jóllehet nem kereste, világtörténelmi szerephez jutott, amit csak az ocsúdás után ismernek föl. *„Egy kis nép a század nagy perében minden következménnyel vállalta a tanú szerepét. Kimondotta, hogy a bolsevista parancsuralomban nem kíván élni. Ennek hatása felmérhetetlen. Nem csak nálunk, a Szovjetunióban is. De az ára ilyen nagy... Az ára olyan nagy, hogy a világ nem tudja adósságát Magyarországgal szemben letörleszteni. Magyarországnak ma nem Garibaldira van szüksége, hanem Cavourra.”*

A diplomata a rövidebb naplóban is beszél arról, amiről itt: nem szabad hinni azoknak, akik most krokodilkönnyeket hullatnak a magyar események miatt. Vannak ugyan jóhiszeműek, de a régi gárda tagjai örvendeznek, hogy Magyarországot lerohanták, és vérbe fojtották a forradalmat, mert tudják, hogy a kommunizmust csak terrorral lehet fenntartani.

Hogy így zajlott-e a párbeszéd, nem tudjuk. Az biztos, hogy az olasz íróhoz hasonlóan az olasz diplomata ugyancsak Márai gondolatait, értékítéletét, véleményét mondta el – Márai nyelvén. Mint ahogy az utolsó rádióelőadásban megszólított pap is, aki az író egyik sokszor emlegetett kedves helyzetértékelését ismétli, mintegy azt igazolva: *„Szakszerűen kell cselekedni. Túl kell élni.”*

A megbízása november 25-én ért véget. Utolsó megnyilatkozása gyönyörű, a magyarságért elmondott imádsága, e sorozat méltó lezárása, egyik legátéltabb, legszebb vallomása:

„Mint ahogy az emberek e napokban nem tudnak válaszolni, az Istennel beszéltem. Ezt mondtam: “Mindenható Isten, irgalmazz nekik és könyörülj raj-

tuk”. A nagy templomban csend volt. A római Szent Péter-templomban mondtam ezt, Michelangelo Pietaja előtt.

A kora reggeli órákban úgyszólván senki nem volt a templomban. A felső világítás fénye a szobor női arcát világította meg. Ez az arc komoly, indulatmentes. Van egy foka a fájdalomnak, amikor az emberi öntudat kikapcsol. Michelangelo ezt a pillanatot mintázta meg az arcban. Az Anya, aki halott Fiát térdén tartja, nem sír, nem sópánkodik. Komolyan néz, figyelmesen. Minthogy könnyörgésemre senki nem felelt, nem tehettem mást, mint én is figyelmesen nézelődtem és vártam. Akkor, reggel, a római Szent Péter-templomban Michelangelo Pietaja előtt úgy hittem, megértettem valamit. Az Isten mindig felel, de mi, emberek, ezt nem értjük rögtön.

Nem véletlen, hogy ebben a templomban állottam, és a Pieta előtt. Ez a komoly, szenvedélymentes arc, amelyet Michelangelo így mintázott meg, válasz volt. Ezt mondotta az arc: „Nincs más megoldás, csak az irgalom.” És a néma kőarc indulatmentesen, csaknem közömbösen mondotta ezt. Megértettem, hogy nem segíthet rajtunk többé más, csak a szeretet. De nem a sópánkodó, lelken-dező szeretet, hanem a szakszerű, gyakorló, szívós irgalom. Most még hosszú időn át meg kell tanulnunk szakszerűen irgalmasnak lenni. Túl akarjuk élni. De mi nem tudunk fegyverrel küzdeni a Gonosz ellen.

Elmondtam a Miatyánkot. Először életemben mondtam el úgy, szó szerint, betű szerint, mint aki az utolsó szó jogán beszél. Mikor ezt a mondatot ismételttem: „...és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek”: megértettem, hogy az Isten felelt. Ezért tovább imádkoztam. Ezt mondtam: „Hiszek Egy-Istenben, a világ Teremtőjében. De nem hiszek többé abban, hogy mindazért, ami történik a világon, a felelősséget át lehet hárítani az isteni gondviselésre. Én vagyok a felelős, én, te, ő.” Körülnéztem, de nem láttam a nagy templomban senki elevent. E pillanatban, hetek óta először, megnyugodtam.

Van valami, amit a katolikusok kegyelemnek neveznek. Úgy éreztem, talán először életemben a kegyelem van velem, mert végre kimondtam, amit egész életemben gyáva voltam kimondani. De most, Rómában, a Szt. Péter-templomban, szemben a Pieta-szoborral, végre minden következménnyel ki mertem mondani, hogy nincs jogom elhárítani az emberi gondviselés felelősségét az isteni Gondviselésre. Ember vagyok, még nincsen jogom a felelősséget a Teremtőre hárítani. Én vagyok a felelős.

Néhány nap előtt, éjszaka, sok kilométer magasságban az Atlanti-óceán felett, amikor Európa felé repültem, hogy közelebb legyek azokhoz, akikhez tartozom és akik szenvednek, még nem értettem ezt. Az óceán felett nincs idő, sem tér. A nagy gép a felhők felett repül. A csillagok egészen közel vannak. És a gép alatt a világ olyan, mint egyetlen hómező. A felhők a szikrázó holdfényben mindent letakarnak, és ilyen hómezőszerű takarót borítanak a Földre. Semmi mást nem látni, órákon át, csak a felhőket a magasból és a sötét eget, amelynek csillagai kézzelfoghatóan közel szikráznak.

A világ szerkezetét látni e pillanatban, éjjel, az óceán felett és a csillagok alatt. És a felhők alatt, láthatatlanul, forgott a Föld. És ez a gyapjas-felhős kárpit letakart egy világot, amelynek egyik térségében a hazám van. Nem tudtam az órát és időt,

mert az óceán felett, repülés közben, tér és idő folyton változnak. Úgy képzeltem, Magyarországon már hajnalodik. Tájakat láttam, utcákat, ébredt az álmatlan éjszaka után a hazám. Készült arra, hogy a tankok között, a szétlőtt házakban, a kihűlt szobákban, maradék morzsákon élősködve túléljen még egy napot.

A felhő alatt, amelyen a gép most átrepült, nagyon sok ország volt, több földrész, sok nép. Abban a pillanatban úgy éreztem, mindezért, ami most a hazámban történik, nemcsak az embereket lehet felelősségre vonni, hanem az isteni Gondviselést is. Aztán partot ért a gép Európában, és sok emberrel beszéltem. Menekültekkel, írókkal, papokkal, diplomatákkal. Mindenki mást vádolt, másban kereste a felelősséget. Én is. Az Egyesült Nemzetekben, mert nem cselekszik ez az intézmény azonnal és hatékonyan. A franciákban és az angolokban, mert háborút kezdetek Szuezen. A fogoly népekben, mert nem lázadtak fel, nem siettek Magyarország segítségére. A diplomatákban, a katonákban, az írástudókban. Mindenki vádolt, és mindenkinek volt valamelyes igaza. Csak Magyarország nem vádolt senkit.

Most, amikor a Pieta női arcát néztem a római templomban, megértettem, hogy ilyen Magyarország arca is. Figyelmes és közömbös, mert nagyon szenved. Hungária így hajol a magyar nemzet fölé. Már nem vádol. Csak figyel és vár. És mind, akik még élünk, magyarok, otthon és a világban, annyira élünk csak, amennyire Magyarország él.

Megértettem, hogy a felelősség a miénk. Nem lehet többé elbújni kérdéseinkkel az isteni Gondviselés mögé. Napról napra, óráról órára cselekedni kell, személyesen. Adni, segíteni, erősíteni, tanítani, rejteni, vigyázni, éjjel és nappal. Túlélni. És aztán azok, akik túlélnek, mondják el a Miatyánkot. Mondják ki, minden következménnyel, ezt a mondatot: "És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek." Rajtunk már nem segít más, csak a győzelem. Hiszek abban, hogy túléljük, és a végén győzelmeink leszünk. De csak akkor, ha megtanuljuk, hogy a felelősség a miénk, és ezért megtanuljuk, hogyan kell egymáshoz irgalmasnak lenni. Nincs más győzelem. Ezt megértettem, és elmentem a templomból. És most elmondtam."

New Yorkba hazatérve kedvetlen, depressziós volt. Még két olyan írása van, amelyben felmerül a forradalom emléke és a belőle leszűrt tapasztalatai. Az egyik a *Mennyből az angyal* kezdetű megrázó költeménye, amelyet 1956 karácsonya előtt írt, a másik *Karácsonyi levele* 1957-ből. Ebben a számvetés az uralkodó szólam. A költemény az író hirtelen felindulásából és – nyugodtan mondhatjuk – felháborodásából íródott vádbeszéd, amelynek súlyát és erejét növeli, hogy címül a talán legismertebb karácsonyi ének (*Mennyből az angyal/lejött hozzátok/pásztorok, pásztorok*) felütését választotta, s az olvasó tudatában felmerülő, a Gyermekek születését idilli hangulatban köszöntő éneket egy nép halálának fájdalmas látványával ellenpontozza. A karácsonyi énekben az angyal „lejött” a pásztorokhoz, hogy a gyermek születésének örömhírét tudassa. Márai angyala más környezetbe indul, más megbízatással.

A költemény központi fogalma a csoda. A csoda, amelyet a világ ámuldozó népei fel nem foghatnak, hiszen készen kapták a szabadságot. "Egyik érti, másik nem érti". Ahol nem értik ott igazi karácsonyi ünnepeket tartanak, „gyertyafény világol”, a papok az éjféli misét mondják, és vigasztaló szavakat mon-

danak el szentbeszédekben, csillagszórók sisteregnek, a fák alatt ajándékok sorakoznak, s a terített asztaloknál meleg szobákban ünnepelnek a családok. Az ellentét: „egy szegény nép karácsonyfája égni kezdett a Csendes Éjben” (Karácsonyi ének: „Csendes Éj, szentséges éj”, a sokat emlegetett Stille Nacht fordítása.) A látvány döbbenetes, a karácsonyfán nem szaloncukrok függenek, hanem – Magyarország; a karácsonyfa átlényegül a nagypénteki keresztfává, amelyre a Megváltót szegezték föl. S ahogy a keresztfa körül, a bámeszködők itt is „Fejük csóválják, sok ez, soknak./Imádkoznak vagy iszonyodnak.”

Megismétlődik az evangéliumokban leírtak egy része; ezeket Márai kitűnően ismerte, hiszen Jézus-regényére készülve még idehaza egy évig végigolvasta a Szentírást (végül Júdás-regény lett, a *Harminc ezüstpénz*). Sűríti a képeket és jeleneteket: a kereszt előtt felvonulnak mindazok, akiknek gyalázatos sorsát köszönheti Magyarország: a katona, aki szíven döfte (célzás az orosz hadseregére), a Farizeus (a forradalom leverése után sokan voltak, például akik egyetértettek a szovjet intervencióval, vagy segítségül hívták az orosz tankokat az „ellenforradalom” megfojtására), a háromszor megtagadók, akik hűnek és megintgathatatlan hívének mutatták magukat, de tüstént átálltak. A júdások, a forradalomból hasznot húzók és azok, akik miközben „népfelkelésnek” nevezték, Moszkvában, a „nagytanácsnál” tárgyaltak.

Az éjszaka „titkáról” beszél a vers. A titok, amit az árulók, akik „nyíznak” sejtenek, de amit a részvétet és felháborodást érzők tudnak, a keresztáldozatnak messzire mutató értelme van, és hatása lesz. Ez az a gondolat, amely sok változatban fogalmazódott meg. Márai tudósításaiban, kivált azután, hogy felismerte: a harc elbukott, mert Magyarországot cserben hagyták, mint az apostolok Jézust.

A költeményben itt érzékelhető a fordulat. Miközben a világ csodálja a kis nép bátorságát, és „papok papolnak bátorságról” (Izd a firenzei leírást a papról, aki égnek emeli karját, s ezt kiáltja: „*Ungheria!*”), az államférfiak sürgősen elparentálják, a beteget pedig megáldja a pápa (utalás a pápai kihallgatásra és XII. Pius áldására). Az értetlenkedők azt kérdik: miért kellett a véráldozat, a nép miért nem alázkodott meg csendesen, és miért kiáltotta szenvedélyesen: „Elég volt!” Akik szabadságban élnek, valóban nem érthetik a történeteket, fel nem foghatják, hogy a rabok számára milyen drága a szabadság!

A befejezésben ismét a karácsonyi éj evangéliumi leírásnak emléke sejlik föl, a vágyott békesség képe, a csoda, melynek kettős a jelentése: a Fiúisten világra jövele, és a kis nép halála, mindkettőt most a pásztorok és a jászol körül álldogáló állatok vigyázzák. A Csillag ég, „és mindig új élet lesz a vérből”, s lassan-lassan majd világosság gyűl az ég peremén. A reménységnek ezt az üzenetét kell tolmácsolnia a „fagyban, didergésben éhségben” várakozóknak.

A bizakodás Angyala majd ismét megjelenik 1957-ben írt *Karácsonyi leveleiben*: „Nem vagyunk egyedül, szemmel tartanak. Ki? Nem tudjuk. Talán a Mennyből az angyal.” Messziről, betegen, meglehetősen magányosan még érzékelte, hogy az Angyal elvitte a keresztre feszített nép szabadságát, ahogy évtizedekkel korábban remélte, majd jósolta. Számára azonban már későn. Így is örökérvényű példáját adta annak, hogy sose veszítsük el a reményt.